

**BOG'LANISHLI NUTQ TUZISHNING BOLALAR NUTQINI
O'STIRISHDAGI AHAMIYATI**

Zokirova Ochaxon Turdialiyevna

O'rinboyeva Xolisxon Turobjonovna

Farg'ona viloyati Rishton tumani 1- son kasb-hunar maktabi

Ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari

Annotatsiya: Maktabgacha ta'lim tizimi bugungi kunda hukumatimiz tomonidan e'tibor berib rivojlanayotgan sohadir. Mamlakatimiz kelajagi bo'lgan bolalar tarbiyasi oila va maktabgacha ta'lim tashkilotlari zimmasidadir. Bolalar nutqini rivojlantirish kelajakda ularning teran fikrlashiga olib keladi. Shuning uchun bu sohada faoliyat yuritayotgan murabbiylar turli samarali usul va metodlardan foydalanishlari maqsadga muvofiqdir.

Kalit so'zlar: bog'lanishli nutq, dialogik nutq, monologik nutq, tevarak-atrofni o'rganish, "Ilk qadam" dasturi.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti ta'lim tizimining eng muhim sohasi bo'lib barkamol avlod asosan ana shu bo'g'inda shakllanadi. Shunga ko'ra maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashda bog'lanishli nutqni rivojlantirish ham ta'limning eng muhim tarkibiy qismlaridan bo'lib hisoblanadi.

Maktabgacha ta'lim sohasida bolalarning nutqini rivojlantirish borasida muhim tadqiqotlar olib borilgani holda bog'lanishli nutqni rivojlantirish, ayniqsa, bu muammoning bolalarda eng samarali davr sanalgan maktabgacha tarbiya yoshidagi bolalarda tevarak-atrofni o'rganish jarayonida nutqini rivojlantirish muhim ahamiyatga egadir. Maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirish eng zamonaviy texnologiyalarni qo'llash, fikr va jonli so'z, ona tilining hissiy estetik ma'no qirralarini anglab olish, uning go'zalligi, sofliqi, boyligini his etish orqali amalga oshiriladi. Bizga ma'lumki, juda ko'p mashqlar sayr paytida uyushtiriladi. Masalan, sayr paytida bir bola eshak minib guruh bolalari yonidan o'tib qoladi. Bolalardan biri havas bilan qaraydi va o'z hayratini quyidagicha ifodalaydi: -"Vuy, ana u bola eshakda uchayapti". Murabbiy tuzatadi: - eshakda uchilmaydi, eshakka miniladi. So'ng bolalardan so'raydi: yana nimaga miniladi? - velosipedga miniladi; - poezdga miniladi; - otga miniladi; - samolyotga miniladi; Boshqa bir bola tuzatadi: poezdga chiqiladi, samolyotda uchiladi. Bolalar sayr paytida baland binolar oldidan o'tishlari mumkin. Shunda quruvchilik kasbi, qurilishda ishlatiladigan g'isht, ganch, qum, ohak va boshqa qurilish materiallari, quruvchilik kasbi -ganchkorlik, g'isht teruvchi, suvoqchi; binolarning balandligi,

go`zalligi va hokazolar haqida jumlar tuzadilar, Gulzorlar, bog'larga sayohatlar davomida tarbiyachi samolyotlar, poezdpar, gullar, favvoralar haqida suhbatlar uyushtirishi mumkin. Suhbatlarda predmetlarning rangi, tusi, soni, katta-kichikligi, turi, o`xshash va farqli tomonlari haqida ham mashq qilib boriladi. "Nima shirin?", "nima uchadi?", "tushirib qoldirilgan so`zlarni toping", "men boshlayman, siz davom ettiring" kabi mashqlar ham grammatik jihatdan jumalarni to`g`ri tuzishga yo`llaydi. Nutqning tovush madaniyatini shakllantirish bolalarning bog`lanishli nutqini rivojlantirishda muhimdir. Bolalar ko`pincha s-z, p-f, t-d, p-b. u-u, x-x., k-r tovushlarini to`g`ri talaffuz qila olmaydilar. Nutq jarayonida ketappan - ketayapman, Hojaxon - Shohjahon, Yustam - Rustam, qaga - qarg'a kabi talaffuz etishda yo`l qo`yadigan xatoliklarning oldini olish, ya`ni to`g`ri talaffuz etishga yo`llash, ovoz balandligiga, tovush sur`atiga e`tibor berish metodik jihatdan muhim ahamiyatga ega. Ba`zi bolalar o`zidan kichiklarni jerkib, ovozini ko`tarib muomala qiladilar. Shunda ular talaffuziga e`tibor qaratish, nutq madaniyatiga, me`yorda so`zlab, muomala qilishga o`rgatish zarur. Chunki bolalikda tarkib topgan muomala madaniyati inson umrining oxirigacha muhrlanib qoladi. Samimiy muomala me`yori, hatto muomalada ko`z qarashlari, boshqalar oldida o`zini tuta bilish -muomala madaniyatining oddiy talablaridir.

So`zlashuv (dialogik) nutqni shakllantirish, bog`lanishli nutqni tarkib toptirishda eng muhim talablardan sanaladi. So`zlashuv nutqi bolaning lugat boyligiga bogliq bo`ladi. Bunda bola o`ziga murojaat qilganlarida suhbatdoshini eshita olish, tushunish, savollarga to`g`ri javob bera olish bilan birga, so`zlashuv madaniyatini egallay borishi ham taqozo etiladi. Bolalar bilan suhbat jarayonida ko`proq yo`naltiruvchi savollar beriladi. Masalan, tabiatga sayohat paytida: - Hozir yilning qaysi fasli? - Bahorda tabiatda qanday o`zgarishlar yuz beradi? - Bahorda qanday qushlar uchib keladi? kabi savollarning berilishi bolalarning dialogik nutqining rivojlanishiga yordam beradi. "Ovchilar va quyonlar", "Oqsoq bo`ri va qo`ylar", "Nimaning pati?" kabi o`yinlardagi savol-javoblar ham bolalarning dialogik nutqini rivojlantiradi. Tarbiyachi bolalarga "nimaning pati?" deb savol beradi. Bolalar javob beradilar: -o`rdakniki, -qarg`aniki, -burgutniki Qushning nomini takror aytgan bola biror shartni bajaradi: o`yinga tushadi, she`r aytadi yoki qo`shiq kuylaydi. Bolalarning bog`lanishli nutqini rivojlantirishda monologik nutq; (hikoya qilib berish) ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi. Monologik nutqda yuqorida sanab o`tilgan bog`lanishli nutq talablarining barchasi jamlangan bo`ladi. Bolalarning monologik nutqining shakllanishi ularni maktabga tayyorlashning asosiy shartlaridan biridir. Zero, bog`lanishli nutq bolalar tafakkurini va unga bog`liq bo`lgan zehni o`tkirlash, zukkolik kabi xislatlarni ham tarkib toptiradi.

Bolalarda hikoya qilish ko`nikmasi uning lug`at boyligi, jumla tuzish malakasi bilan ham ahamiyatlidir. Maktabgacha yoshdagi bolalarga muayyan mavzular bo`yicha ertaklar. rasmlar asosida hikoya tuzish topshirig`i ham berilishi mumkin. Bunday topshiriq ustida ishlash orqali ularda mustaqillik, ijodiy faollik rivojlantiriladi.

"Bizning oila", "Bahor fasli", "Yoz – o'tar soz", "Qaldirg'ochlar uchib keldi", "Qo'g'irchoq teatrida", "Qish", "Qor", "Qorboboning sovg'asi", "Qushlar bizning do'stimiz", "Mening to'ltarim", "Hayvonot bogida", "Ertaklar mamlakatida", "Sirkda", "Qo'g'irchoqlarim -ovunchoqlarim", "Uch ayiq", "Quyonglar", "Qovoqpolvon" va boshqa mavzularda hikoya tuzishni tavsiya etish bolalarni nihoyatda qiziqtiradi. Hikoya qilish bolalarning jummalarni grammatik jihatdan to'g'ri tuzish, tovushlarni, qo'shimchalarni to'g'ri talaffuz etish, yoshiga mos darajada tasviriy vositalardan to'g'ri foydalana olishiga yordam berib boriladi. Kattalarning mehnat jarayonini kuzatish, tabiatga, ishlab chiqarish korxonalariga, dars, cho'l, dalalarga sayohatlar asosida hikoyalar tuzishni tavsiya etish ham bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda eng qulay usullar sanaladi.

"Ilk qadam" dasturiga binoan muayyan mavzular bo'yicha mustaqil jumlar tuzish, ona tiliga xos tovush, so'zlarni to'g'ri talaffuz qilish, nutqning ta'sirchanligiga erishish, rasmlar asosida hikoya tuzish, kichik hajmli badiiy asarlarni qayta hikoya qilib berish, manzarali rasmlar asosida hikoyalar tuzish talab etiladi. Lekin, kuzatishlar bu talablarning to'liq bajarilmayotganini ko'rsatadi. Vaholangki, bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda badiiy adabiyotning imkoniyatlari kattadir. Maktabgacha tarbiya tashkiloti tarbiyalanuvchilari badiiy adabiyotning eng yorqin namunalari bilan har kuni tanishtirilib boriladi. Hikoyatlar, rivoyatlar, ertaklar, maqollar, topishmoqlar, tez aytishlar va qo'shiqlar ular nutqining ifodaliligini ta'minlab qo'ya qolmaydi, balki so'z zaxirasini ham boyitadi, adabiy til imkoniyatlaridan bahramand qiladi, mavzularni to'ldirishga va mashg'ulotlarni yanada boyitishga yordam beradi. Bolalarda bog'lanishli nutqni rivojlantirish ularni savodxonlikka o'rgatish bilan davom ettiriladi. Bu jarayon eshitganini anglab olishga ko'nikma hosil qilish, o'z fikrini ifodalay, aniq, tushunarli, grammatik jihatdan to'g'ri ifodalay olish bilan bog'liq bo'ladi. Demak, yuqoridagilardan xulosa qilib aytganda, bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda ularni o'rab olgan tevarak-atrof, mehnat jarayoni, badiiy adabiyot asosiy manba bo'lib hisoblanadi.

Shuningdek, Ona-Vatan haqidagi tushunchalar, buyuk siymolar, an'anaviy bayramlar, o'zbek xalqining urf-odatlarini, marosimlarini, mashhur sarkardalar haqidagi hikoyalar, rivoyatlar, xalq amaliy san'ati namunalari, transport va aloqa vositalari, kundalik buyumlar ham bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalarning bog'lanishli nutqini rivojlantirishda eng muhim vazifalar sifatida ularning lug'atini boyitish va faollashtirish, nutqining grammatik tuzilishini, tovush madaniyatini, dialogik va monologik nutqni shakllantirish, badiiy adabiyot namunalari bilan foydalanish hamda savod o'rgatishga tayyorgarlik kabilarni kiritish mumkin. Bolalarning tevarak-atrofni o'rganishda bog'lanishli nutqini rivojlantirishda umumiy masalalar bilan bir qatorda, ikkinchi darajali masalalarni ham ajratib olish va shu asosda uning asosiy yo'nalishlari hamda o'ziga xos xususiyatlarini

ishlab chiqish ilm-fan oldidagi dolzarb masalalardandir. Shuning uchun ham maktabgacha yoshdagi bolalarning tevarak-atrofni o`rganishda bog`lanishli nutqini rivojlantirish mazmuni va tashkiliy-metodik xususiyatlarini belgilab olish eng muhim vazifalardan hisoblanadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI:

1. F.Qodirova, R.Qodirova “ Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi” Toshkent. 2006
2. L.Mo`minova “Maktabgacha yoshdagi bolalarni savodga o`rgatish dasturi” Toshkent 1996.
3. Q. Shodiyeva “Maktabgacha yoshdagi bolalarni to`g`ri talaffuzga o`rgatish” Toshkent. 1990.
4. “Ilk qadam” Davlat o`quv dasturi. Toshkent. 2018
5. <https://scholar.google.com/citations?user=Kd2Pv-oAAAAJ&hl=ru>
6. Internet tarmog`i ma`lumotlati.